

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/11/22-32>

Sevda Sadıqova

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan
sevda.mcabbar@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-6242-3023>

Türk etnik-mədəni və dil yaddaşı Tofiq Hacıyevin elmi yaradıcılığı kontekstində

Xülasə

“Türk etnik-mədəni və dil yaddaşı Tofiq Hacıyevin elmi yaradıcılığı kontekstində” adlı məqalədə ədəbi nümunələrdə əks olunan türk etno-kulturoloji aspektlər, bu aspektlərin, məlumatların müxtəlif dövr yazılı abidələrdə qorunub saxlanılması və ötürülməsinin struktur-məzmun və dil baxımından təzahür formaları qarşılıqlı-müqayisəli əlaqədə araşdırılaraq tədqiqata cəlb olunur. Türk xalqları ən qədim dövrlərdən geniş coğrafi koordinatlarda formalaşaraq yaşayan, dünyanın qədim mədəniyyətinin daşıyıcılarındanır. Tarixin müxtəlif ictimai-siyasi mərhələlərində bu xalqlara aid məlumatlar təhriflərə məruz qalsa da, türk etnik-mədəni təfəkkürünün məhsulu olan yazılı abidələr bu sahədə qiymətli mənbə rolunda çıxış edir. Bəzən abidələrin tapılması, əsərlərin əlyazma nüsxələrinin itirilməsi, məhv edilməsi və s. kimi amillər yazılı abidələrin tədqiqində müəyyən çətinliklər yaradır. Bu problemlərin həllində disiplinlərarası əlaqə əsas metodoloji prinsip kimi götürülür, lingvotekstoloji xüsusiyyətlər diqqət mərkəzində saxlanılır. Məqalədə etnik təfəkkür, qədim türk mental sistemi, həyat tərz, qədim izlərin aşkarlanması və s. bu kimi məsələlərə T.Hacıyevin elmi yaradıcılıq və tədqiqatları müstəvisində yanaşılır. Beləliklə, məqalə iki aspekti əhatə edir: ədəbi bədii nümunələrdə türk etnik-mədəni düşüncəsinin qədim qatlarının aşkar edilməsi və bu məsələlərin T.Hacıyevin akademik elmi yaradıcılığında yeri. Mövzunun təqdimində ən qədim abidələr nəzərdən keçirilir. “Şan qızı dastanı” adlı bulqar abidəsi əsasında etnik-kulturoloji məzmunun ədəbi struktur və semantik-dil xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Bu sahədə türkoloq alimin fikirləri, nəzəri baxışları və elmi tədqiqat üsulu diqqətə çatdırılır. Türk ədəbi-mədəni irsinin ən qədim mənbələrindən biri hesab edilən itmiş kitab (Ulu Xan Ata Bitigi) haqqında tarixi məlumatlar da araşdırmaya daxil edilmişdir. Məqalədə ümumtürk kontekstində Azərbaycan yazı dilinin formalaşması, qədim tarixi ilə bağlı T.Nacıyevin elmi mülahizələri sistemli şəkildə təqdim olunur.

Açar sözlər: *dil, mədəniyyət, Şan qızı, tərcümə, qədim izlər, Tulpar, Ulu Xan Ata Bitigi*

Sevda Sadigova

Baku State University

Doctor of Philosophy in Philology

Baku, Azerbaijan

sevda.mcabbar@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6242-3023>

Turkish Ethno-Cultural and Linguistic Memory in the Context of Tofiq Hajiyev's Scientific Work

Abstract

In the article titled “Turkish ethno-cultural and linguistic memory in the context of Tofiq Hajiyev’s scientific creativity”, the Turkish ethno-culturological aspects reflected in literary examples, the structural-content and linguistic forms of preservation and transmission of information in written monuments of different periods are examined in a mutual-comparative relationship and are involved in the study. The Turkic peoples, who have been living in wide geographical coordinates since ancient times, are among the carriers of the ancient culture of the world. Although the information related to these peoples has been distorted at various socio-political stages of history, written monuments, which are the products of the Turkic ethno-cultural thought, act as a valuable source in this field. Sometimes, factors such as the discovery of monuments, the loss and destruction of manuscript copies of works, etc. create certain difficulties in the study of written monuments. In solving these problems, interdisciplinary communication is taken as the main methodological principle, and linguotextual features are kept in the center of attention. The article approaches issues such as ethnic thinking, ancient Turkic mental system, lifestyle, discovery of ancient traces, etc. in the context of T. Hajiyev's scientific creativity and research. Thus, the article covers two aspects: the discovery of ancient layers of Turkic ethno-cultural thought in literary and artistic examples and the place of these issues in T. Hajiyev's academic scientific creativity. The oldest monuments are considered in the introduction to the topic. The literary structural and semantic-linguistic features of the ethno-culturological content are discussed on the basis of the Bulgarian monument called "Shan gizi dastani". The ideas, theoretical views and scientific research methods of the Turkologist scientist in this field are brought to attention. Historical information about the lost book (Ulu Khan Ata Bitigi), which is considered one of the oldest sources of the Turkic literary and cultural heritage, is also included in the study. The article systematically presents T. Hajiyev's scientific considerations regarding the formation of the Azerbaijani written language in the general Turkic context and its ancient history.

Keywords: *language, culture, Shan gizi, translation, ancient traces, Tulpar, Ulu Khan Ata Bitigi*

Giriş

Türk xalqlarının etnik-mədəni yaddaşının, qədim dünyagörüşünün dili, ifadə tərzinin öyrənilməsi müasir türkoloji araşdırmaların mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu baxımdan görkəmli türkoloq alim Tofiq Hacıyevin elmi irsi türk etnik-mədəni düşüncəsinin, milli-mənəvi

dəyərlərin və dil tarixinin tədqiqi üçün zəngin elmi mənbə rolunu oynayır. Alimin müxtəlif dövrlərə aid yazılı abidələr, folklor nümunələri və ədəbi mətnlər əsasında irəli sürdüyü elmi mülahizələr türk mədəniyyətinin qədim qatlarının üzə çıxarılmasına imkan yaradır. Türk etnik-mədəni və dil yaddaşının Tofiq Hacıyevin elmi yaradıcılığı kontekstində araşdırılması həm türkologiyanın aktual problemlərinin öyrənilməsi, həm də Azərbaycan dilinin və yazı mədəniyyətinin tarixi köklərinin müəyyənəşdirilməsi baxımından elmi əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə türk etnik-mədəni və dil yaddaşı məsələləri türk ədəbi nümunələri və Tofiq Hacıyevin elmi yaradıcılığı kontekstində araşdırılır. Abidələrdə ümumtürk kökündən gələn, ümumtürk mental siteminə bağlı olan məsələlərin linqvotekstoloji təqdimatına yer verilir. Türk xalqlarının ədəbi nümunələrində əks olunan etnik-mədəni elementlər, təfəkkür və düşüncə tərz, ətraf aləmə münasibəti, dil faktlarının formalaşmasında bu etno-kulturoloji aspektlərin rolu kimi məsələlər önə çəkilir. Müxtəlif ədəbi nümunələr vasitəsilə ötürülən məlumatların qarşılıqlı əlaqəsi, linqvotekstoloji xüsusiyyətləri təhlilə cəlb olunur. Araşdırmada etnik mədəniyyətin dil faktları vasitəsilə təqdimində fənlərarası əlaqənin (dil və ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, məntiq və s.) rolu diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu və digər məsələlərə Tofiq Hacıyevin elmi-nəzəri baxışları əsasında yanaşılır, türk etnik-mədəni düşüncəsinin qədim izləri yazılı abidələr və ədəbi nümunələr əsasında təhlil edilir. Ümumtürk kontekstində Azərbaycan yazı dilinin formalaşması və qədim tarixi ilə bağlı Tofiq Hacıyevin elmi mülahizələri ümumiləşdirilir.

Tədqiqat

Öz təbii yaranış halında mövcud olan varlıq aləmi bütün sahələri ilə insanın maraq dairəsini hər zaman cəlb edir və insan bu aləmi öyrənməyə cəhd göstərir. İnsan üçün yaşamaq, mövcud olmaq əsas istiqamət olduğu qədər, onu əhatə edən aləmin öyrənilməsi də o qədər vacibdir. Əsrlərlə formalaşan elm, elmi biliklər sistemi ümumilikdə bu əsasda yaranıb inkişaf edir. Bütün axtarışlar, təcrübələr, tədqiqatlar, əldə edilən elmi biliklər insanın yaşamasına, həyat anlayışını mənimsəməsinə, dünyanı və özünü öyrənməyə, dərk etməyə xidmət edən paradigmlər və disiplinlər sistemini formalaşdırır.

Elmi biliklər insanın idrak prosesi nəticəsində düşüncə ilə dilin vəhdətində formalaşır, bu biliklər dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi şəklində təzahür edir, müxtəlif nəzəri-metodoloji paradigmlər çərçivəsində inkişaf edərək ayrı-ayrı elmi disiplinləri meydana gətirir. Müasir elmi təsnifatda təqdim edilən formal (dəqiq), təbiət, texniki, sosial və humanitar elmlər tədqiqat obyektinə və metodologiyasına bir-birindən fərqlənsə də, ümumilikdə bütün elm sahələrini dil ortaq vasitə kimi birləşdirir, biliklərin ifadəsi, ötürülməsi və qorunması prosesində aparıcı rol oynayır. Tədqiqat disiplinindən, məzmunundan asılı olmayaraq müxtəlif mövzularda yazılan əsərlər, ədəbi nümunələr, abidələr etnik qrupların və insan cəmiyyətlərinin ilkin formalaşma mərhələsindən müasir dövrə qədər uzanan tarixi yaddaşı əks etdirir və qoruyub saxlayır. Odur ki, bu sahələr bir-birindən təcrid olunmur. Təsədüfi deyil ki, müasir elmi tədqiqatlarda paradigmlər arasındakı əlaqələrə, disiplinlərarası yanaşmalara geniş yer verilir. Qədim dövrlərdən müəyyənən etnik-mədəni, intellektual səviyyə, dil, elmi və bədii təfəkkür məhsulları, həmçinin bu biliklərin, məlumatların ötürülməsi, yayılması təkcə dil daşıyıcısının fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, ümumi elmi biliklər müstəvisində, müxtəlif və fərqli mənbələrdən toplanan elmi məlumatlar əsasında ümumi nəticələr şəklində vahid bazada formalaşır. Türk etnik düşüncə sistemi, həyatı və dil tarixi də bu kontekstdə aktual araşdırma mövzularındandır. Belə ki, türk etnik təfəkkürü, mədəniyyəti, həyat tərz və s. xalqın dilində, ədəbi irsində və ümumilikdə yaradıcılıq sferasında yaşayır və onun konseptual dünyagörüşünü əks etdirir. Araşdırmaların keyfiyyəti tarixi faktların məntiqi ardıcılığı, fəlsəfi açılışı, dil sahəsinə təsiri,

dildə ifadəsi, eləcə də bunların qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində əldə edilir. Bəzən dəqiq elmlərə də müraciət etmək lazım gəlir.

Türk etno-mədəni yaddaşı yazılı abidələrdə. Türk etnik-kulturoloji irsi geniş spektorları əhatə edir, onun tədqiqi üsulları və metodları da tədqiqat predmetinə görə dəyişir. Bütün aspektləri ilə Türk ədəbi nümunələri və onların müqayisəli tədqiqi türk dünyasının dolğun mənzərəsini dil müstəvisində, mental və konseptual-semantik səviyyədə öyrənməyə imkan verir. Bu cəhətdən T.Hacıyevin elmi yaradıcılıq irsi fundamendallığı ilə seçilir. Tofiq Hacıyevin elmi yaradıcılığı dilçiliyin hüduqlarından kənara çıxaraq daha geniş disiplin və paradigmaları əhatə edir. O, dili, yazılı abidələri təkcə dilçi alim səviyyəsində deyil, ədəbiyyatşünas, tarixçi, etnograf, filosof kimi tədqiq edir, ən dərin qatlara enərək qədim izləri üzə çıxardır, xronoloji ardıcılıq qurur. Bununla da ümumilikdə türk dünyasının bütün parçalarını, itmiş hissələrini birləşdirərək Turanın ümumi mənzərəsini tamamlayır, onu daha dolğun və rəngarəng təqdim edir.

T.Hacıyevin elmi irsində türk mental sistemi və dili. T.Hacıyevin monumental yaradıcılıq irsi folklor nümunələrindən, "Orxon-Yenisey yazıları"ndan, "Dədə Qorqud kitabı"ndan, "Manas" dastanından, M.Kaşğarının "Divanü Lügət-it Türk" əsərindən başlayaraq ortaqlıq dil, ortaqlıq düşüncə və mədəni-mənəvi dəyərlərin vahid sistemdə geniş təhlilini verir. Türk dilinin ən qədim izlərini araşdırarkən türk və şumer arasındakı dil uyğunluğu və digər oxşarlıqları ümumiləşdirərək məsələyə türkün qədimliyi kimi tarixi aspektdən yanaşır. Əgər tarix şumerdən başlayırsa, bu qədər oxşar cəhətlərlə türkün də ən azından o qədər yaşı olduğunu deyir (Bayram, 2009, s. 67-69).

Türk tarixinin və dilinin ən qədim izlərini özündə qoruyub saxlayan ədəbi nümunələrdən biri IX əsrdə Mikayıl Baştu tərəfindən yazılan "Şan qızı dastanı"dır.

Bu əsər "Dədə Qorqud kitabı", "Qutadqu bilig", "Manas" dastanı kimi qədim izləri özündə daşıyan türk abidəsidir. Haqqında çox az məlumat olan "Şan qızı dastanı" bütövlükdə türk mifik təfəkkürü və dünyagörüşünü, tarix və coğrafiyasını, türkün fərqli zaman keçidlərindəki tanrıçılıq, büt-pərəstlik, islam inanclarını və neçə maraqlı məsələləri əhatə edən qiymətli tapıntıdır. Bulqar soyuna məxsus bu əsər "türk dastançılıq ailəsinin qanuni üzvü"dür (Hacıyev, 2005, s. 89).

Abidə 1991-ci ildə İstanbulda türk dilində, 1992-ci ildə Kiyevdə Ukrayna dilində, 1997-ci ildə Sofiyada bolqar və rus dillərində, 2008-ci ildə isə Kazanda bolqar cəmiyyəti tərəfindən bolqar dilində nəşr olunmuşdur (Mamedova, 2010, s. 34; Bayram, 2009, s. 87; Sadıqova, 2007, s. 63).

"Şan qızı dastanı" Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə ilk dəfə olaraq T. Hacıyev tərəfindən əvvəl hissə-hissə təqdim edilmiş, 2005-ci ildə isə "Mikayıl Baştunun "Şan qızı dastanı" və poetikası" adlı kitab şəklində çap olunmuşdur.

T.Hacıyev abidə üzərində iki istiqamətdə iş aparmışdır: 1) bədii tərcümə işi; 2) tarix, ədəbiyyat və dil istiamətlərində elmi tədqiqat işi. Mikayıl Baştunun "Şan qızı dastanı"nın tərcüməsi ümumilikdə onun B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın "Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası", Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnanın "Hilyətül-insan və həlbətül-lisan.", Ş.Murad Adcının "Qıpçaq çölünün yovşanı", "Türklər və dünya: gizli tarix" əsərləri kimi elmi tərcümə fəaliyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. O, bu əsərin tərcüməsinə də dil mütəxəssisi mövqeyindən yanaşır, tərcümə dili ilə bağlı elmi-nəzəri prinsiplərə əsaslanır (Sadıqova, 2007, s. 63).

"Mikayıl Baştunun "Şan qızı dastanı" və poetikası" adlı kitabda abidə ilə bağlı araşdırmalar bir neçə bölmədə təqdim edilir.

1. Kitabın ilk hissələrində müəllif haqqında ətraflı məlumat diqqəti cəlb edir. Bulqar türklərinin tarixi nəzərdən keçirilir və tarixi aspektdən tədqiqat aparılır, bir çox məsələlərə ümumtürk kontekstində aydınlıq gətirilir.

2. Dastandakı türk mifologiyası, kosmoqoniya məsələləri diqqəti cəlb edir. Dünyanın və insanın yaranışı bu əsərdə orijinal təqdimi ilə seçilir (Sadıqova, 2007, s. 64). T.Hacıyev qeyd edir ki, “Bu günə qədər bizə məlum olan türk bədii nümunələri içərisində “Şan qızı dastanı” qədər qədim mifoloji anlayış və hadisələrlə zəngin olanı yoxdur”. O, mif və reallıq müstəvisindən baxaraq belə konsepsiya irəli sürür: miflər tarixi reallığın üzərində müəyyənləşir, texniki inkişafın ilkin mənbəyi türk mifoloji düşüncəsində görünür (Hacıyev, 2005, s. 49).

Əsərdə Azərbaycan folklor nümunələri ilə əlaqəli süjet, personaj, hadisə paralelləri özünü göstərir: Simbir qarğa obrazı Simurq quşunu xatırladır. İnsanların xilas olması şərəfinə təşkil edilən bayram şənliyi həyatın canlanmasını, yenilənməsini əks etdirir. Bu şənlik novruz ənənələrinə çox bənzəyir. Dastanda Azərbaycan folkloru ilə bağlı digər paralellər və oxşar nümunələr təqdim olunur: yuxuda buta verilməsi, divin canının şüşədə olması, təbiətlə - ağaclarla, heyvanlarla ünsiyyət və s. (Hacıyev, 2005, s.50; Sadıqova, 2007, s. 64-65).

3. Kitabda T.Hacıyevin üzərində dayandığı maraqlı məsələlərdən biri də “Şan qızı dastanı”ndakı bəzi misraların “İqor polku haqqında povest” əsəri ilə oxşarlığıdır. Tatar alimləri tərəfindən bu iki əsər arasında bir çox oxşarlıqlar qeyd edilmişdir. T.Hacıyev də bunlara yenisini əlavə edir. Belə ki, Lixaçov tərəfindən “rus nəğməkarı” adlandırılan Boyanın nəğməsi ilə “Şan qızı dastanı”nda tam-dolğun personaj olan Boyan-İmenin nəğməsinin demək olar ki, eyni olduğu müəyyənləşir. O yazır ki, “Şan qızı dastanı”ndakı Boyan “İqor polku haqqında povest” əsərindəki nəğməkardan fərqli olaraq tam-dolğun personajdır, ayrı-ayrı hadisələrin içərisində iştirak edən, müxtəlif tərəflərdən tanınan bütöv obrazdır (Hacıyev, 2005, s. 59).

Niqmatulinin rus dilinə tərcüməsində Boyanın qədim bulqarca söylədiyi misralar belə səslənir:

*Boyan pel: Tyajelo qolove bez pleç,
Tyajelo i pleçam bez qolovı
Tyajelo detyam bez otsa,
Yeşşe tyajeleye otçu bez sinovey*

*Boyan oxurdu: “Çiyinsiz başa çətindir
Başsız da ciyinə çətin,-
Uşaqlara atasız ağırdır,
Ataya oğullarsız daha ağır (Hacıyev, 2005, s. 7).*

Maraqlıdır ki, bu əfsanəvi qəhrəman, nəğməkar Boyan türk dastanında Ay və Günəşin ulduz övladıdır. Ulduzlar arasında darıxır, yerdə yaşamaq istəyir:

*Ancaq sıxılırdı o
Ulduzlar arasında
Xahiş etdi Tanrıdan
Onu elbir şəkildə Yerə endirsin (Hacıyev, 2005, s. 109)*

Ölümsüz alp olduğu halda, insan kimi ölümlü olmağı seçir, onun övladları isə yer üzündə bulqar türklərinin nəslini davam etdirir.

4. Dastanın müasir dövrə rus dilində gəlib çatmasına baxmayaraq tərcümə zamanı türk şeiri, onun heca quruluşu, mısra həcmi, eləcə də türk dillərinin leksik qatı, xüsusilə onomastik vahidlər

müəyyən qədər məqsədli şəkildə qorunub saxlanmışdır: *tanqra, alp, elbir, cin, karqa, tama, tarxan, yörəq, xon(hon/hun), arkan(örkən), tulpar, sak(lar), tat-ıran, ərbuğa, bulqar, bacanaq, Alp Böri, Qazan, Qıy, Atil, Barıs, Boyan İmen, Boz bi, Boy Terek, Albastı, Şürəli* (bəlkə də şər+əl, yəni şərin əli anlamını verir), *Qara Daş, Boyqal (Baykal gölü), Büriçay (Dnepr çayının əski adı), Başqurt çölü və s.* Bu vahidlərin siyahısı kitabın sonunda təqdim edilir. Bir cox vahidlərin etimologiyası poetik süjet içərisində verilir ((Hacıyev, 2005, s. 65).

*Xursanın körüyünün ətrafında
Külçələrin külündən dağ yaranır.
Ona “Xursa-alp” deyiblər,
“Ural” o sözdən gəlir (Hacıyev, 2005, s.105);
O cavab verdi:
Bu, **Atın** ölkəsi **Atildir**.
Buna görə çay da
Atıl adlanır*

*Ancaq burada yaşayan
Bizlər sabanlar
Atılı çətin dediyimizcün
Buna **İtil** deyirik (Volqa çayı).*

Ural və digər toponimlərin etimologiyası da bu səpgidə açılır.

Əsərdə indiki Kiyev toponiminin ilk variantı olan “Baştu” adının dəyişmə səbəbi, həmçinin Qızıl qum, Baykal toponimlərinin yaranması və süjetlə bağlılığı da diqqəti cəlb edir:

*Qulluqdan boyun qaçırdığı üçün,
“**Kəsilmiş**”, “**ayrılmış**” mənasında olan
Kıy adını verdi;
“Qardaşına Xan Qurbat (Hacıyev, 2005, s. 271);*

*Baştu şəhərinə
Kıy dedilər onun adıyla,
Baştu qalasına da
Şambat dedilər (Hacıyev, 2005, s. 272);*

*Böyük göl oldu
Çala
Boyqal gölü (Baykal gölü)
Dedilər ona (Hacıyev, 2005, s. 151).*

5. “**Divanü lüğət-it türk**” və “**Şan qızı dastanı**”. Bulqar abidəsində ən əsas və maraqlı məqamlardan biri də odur ki, M.Qaşğarlının “Divanü lüğət-it türk” əsərindəki iki bənd şeirə “Şan qızı dastanı”nda rast gəlinir. Bu iki bənd şeir rusdilli mətnə türkcə, həm də rus dilinə tərcümə olunaraq verilir (Hacıyev, 2005, s. 17-19; Sadıqova, 2007, s. 66-67).

Bal tutub otu (Derjal myed
Yek sanqa bardı. *K tebe çert navstreçu şaqal*
Kal bolub taluyuvqa *Odevaya v şelka*
Kediban barçın *V durakax ostavlyal)*
(Hacıyev, 2005, s. 243; Kaşğari, 2006, s. 141).

“Bardı sanqa yek otu tutup bal,
Barçın kedhibən təlü yuvğa bolup kal” (Kaşğari, 2006, s.156).

Bal tutaraq (Əlində bal tutaraq
Şeytan sənın yanına gəldi. *Şeytan qarşına gəldi*
İpək geyinib yaraşıqlı görün *İpək dona girərək*
Ancaq aciz qal. *Səni səfeh vəziyyətə saldı)* (Hacıyev, 2005, s. 243).

Etil suyu aka turur (“Vodi İtilya tekut udaryayas.
Kaya tübi kaka turur *O tverdinyu skalı (bereqov).*
Balık telim baka turır *Lyaquşek, rıb stada jivut,-*
Kölünq takı kuşerür (Kaşğari, 2006, s. 141; 6,17). *İmi polon ozerniy razliv”).*

İtil suyu axır (İtilin suları axır
Qaya dibin döyəcləyir *Qayaların dibinə, sahillərə çirparaq*
Balıq sürüynən baxır, *Qurbağalar, balıqlar sürü ilə yaşayırlar*
Gölün daşqınları da doludur. *Daşqın gölməçələr onlarla doludur)* (Hacıyev, 2005,s.275).

6. “Dədə Qorqud kitabı” və “Şan qızı dastanı”. Dastan ənənəsini davam etdirən və türk dilini, türkün düşüncə sistemini əks etdirən bu əsərdə diqqəti çəkən mühüm cəhətlərdən biri də “Dədə Qorqud kitabı” ilə səsləşmələr və oxşarlıqlardır. T.Hacıyev hər iki əsərdə milli-etnik xarakterlərin, ailə quruculuğu, oxşar bayram mərasimləri, yas və toy adətlərinin, bu kimi neçə səciyyəvi cəhətlərin paralelliyini ümumtürk başlanğıcından gələn, ümumi etnoqrafik tarixin qədim izləri kimi təqdim edir. O, belə bir fikrin üzərində dayanır ki, bu iki əsərdə belə səsləşmələr varsa və onlar bizim bugünkülərə uyğun gəlersə, deməli, onlar ilkin xarakter daşıyır. Xalq diferensiyasından əvvəlki ümumtürk hadisəsidir” (Hacıyev, 2005, s. 83). Bunların bir neçəsini tezis şəklində qeyd etmək olar.

1. At kultu əsərdə xüsusi yer alır. At türk düşüncəsi üçün yer üzündə sərhədsizliyin, azadlığın, sürətliliyin və sonsuzluğunun, güc və dinamikanın rəmzidir. Burada Tulpar atı xüsusilə aparıcı mövqedə durur. Tulpar xeyirlə şərin yarışmasında iştirak edir, xeyir qüvvənin təmsilçisi, çətin məqamlarda igidlərin köməyi olur. Bu atın bir səciyyəvi, mistik cəhəti də var ki, onunla yer üzünü 8 dəfə dolanan dünyanın sahibi və insanların hakimi ola bilir. Ona görə də şər qüvvə tərəfindən hər zaman təqib edilir. Tulparla bağlı digər məqamlar da diqqəti çəkir: 1)Tulpar yunan mifologiyasındakı qanadlı at Peqasusun türk variantıdır; 2) Peqasusdan daha dolğundur; 3)Tulpar mifiq obraz olan qanadlı atların əcdadı da sayıla bilər; 4) Tulparın qanadlı ata çevrilməsi süjet içərisində təqdim edilir. Xeyirin şər üzərində qələbəsini simvolizə edir. 5)Tulpar obrazı fəvqəltəbii xüsusiyyətlərə, xüsusilə qanadlara və uçmaq qabiliyyətinə malik at kimi təqdim olunsada, bu obraz “Koroğlu” dastanında transformasiya keçir, qanadlarını, mistik uçmaq bacarığını itirən Dürr at kimi real epik personaja çevrilir. Ümumilikdə,

bu atların hamısı xeyir qüvvənin yardımçısı rolunu oynayır.

Tulpar sözü başqırd, qazax, tatar və s. türk dillərində az fonetik fərqlə *tolpar*, *tulpar*, *tülpər* şəklində işlənir. D.Karakurt “Türk söyləncə sözlüğü”ndə bu sözü tulpar/tolpar şəklində verir, qanadlı, uçan at mənasını göstərir. Tanrı tərəfindən igidlərə göndərilən at kimi izah edilir (Karakurt, 2011, s. 288).

Bu sözün *tul*, *tol* kök mörfemi *dolanmaq*, *dolmaq* semantikasına yaxındır. Bəzi məqamlarda *güclü*, *cəsur* mənası da qeyd olunur. Sait səslərin qədim əlifbalarda əsasən yazılmadığını nəzərə alıqda semantik açılış üçün *tül* variantına da baxmaq lazım gəlir. Tuncer Gülensoyun “Kökən bilgisi sözlüğü”ndə Tülper sözünün mənası “tüyləri diken-diken olmaq, ürpərmək” şəklində verilir. Tü+ l+pe-r strukturda təqdim edilir (Gülensoy, 2007, s. 344). Sözün ilk hecası olan *tül* morfeminin “Qədim türk abidələrinin sözlüyü”ndə yuxu mənasına da rast gəlinir. (Qədim türk abidələri sözlüyü, 1992, s. 113). *Tül* sözünün çox incə qumaşdan hazırlanmış nazik örtük mənası da vardır (Gülensoy, 2007, s. 343).

2. Bu abidələr arasında oxşar cəhətlərdən biri də İslam faktorunun əlavəsidir. Tədqiqatlarda İslama aid məsələlərin türk mədəniyyətinə İslam faktorunun güclü təsiri, yeni dinin yeni mərhələdə siyasi, mədəni təsiri ilə əlaqələndirilir. Hər iki əsərdə İslam elementləri keçid mərhələsinin əlaməti hesab edilir. T.Hacıyev İslam elementlərini “Dədə Qorqud kitabı” yamaq, “Şan qızı dastanı”nda isə keçid xarakterli olduğunu söyləyir və hər iki abidəni İslamdan öncəki türk təfəkkürünün məhsulu hesab edir. Mikayıl Baştu özü bu dastanın ondan əvvəl yazıya alındığını, ilk variantını görmədiyini deyir (Hacıyev, 2005, s.42):

Onu oxumuşların sözündən
Danışacağıq dastanı
Bəlkə unutmuşlar bəzi şeyləri
Ancaq saxlamışlar əsas olanı (Hacıyev, 2005, s.104).

Deməli, əsər İslamın ilk dövrlərində, keçid mərhələsində yaranır və yeni düşüncəyə xidmət məqsədi izləyir. Buradakı İslam dininə aid personajlar haqqında məlumatlar və hadisələr də epizodik və qeyri-müəyyəndir.

3. T.Hacıyev dil faktları ilə bağlı olaraq “Dədə Qorqud kitabı”ndakı söz qəliblərin, modellərin “Şan qızı dastanı”nda da işlənməsini diqqətə cəldirir. “Dədə Qorqud kitabı”ndakı *xanlar xanı* qəlibinin “Şan qızı”nın tərcüməsində əlamətin, məkanın, rütbənin yüksəkliyini bildirən igidlər igidi, sədaqətlilər sədaqətlişi, ucaların ucası (xrabrıy iz xrabreyşix, verniy iz vernix, verşina iz verşin) və s. şəkildə işlənməsinə xüsusi diqqət yetirir, bu formanı əsərin ilkin türk dili variantından gəlmə olduğunu hesab edir (Hacıyev, 2005, s. 97).

İtmiş kitab və qədim izlər . “Ümumtürk mədəniyyətinin bir hissəsi olan “Dədə Qorqud kitabı” Azərbaycan türkünün qədim həyat tərz, mental sistemi və dilinin inkişaf tarixi haqqında məlumat verən dəyərli mənbədir” (Sadıqova, 2007, s. 63). Oğuz türkünün etnik-mədəni və dil yaddaşını qoruyub saxlayan ensiklopedik səviyyəli yazı abidəsidir. Tofiq Hacıyev “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərslisi” adlı kitabında abidənin yazılma tarixindən bəhs edərkən diqqəti bir tarixi mənbəyə - Aybək əd-Dəvədarinin “Dürrət-ulticcan” əsərinə yönəldirir. “Oğuznamə” haqqında orada verilən məlumatı yada salır (Hacıyev, 2014, s. 29).

“Oğuznamə” haqqında müfəssəl məlumatı XIV əsr Məmlük Türk dövləti zamanında Misirdə yaşayan, əslən türk olan tarixçi Əbubəkir bin Abdullah bin Aybək əd-Dəvədari verir. Onun

“Dürrət-ülticcan və gürər-ültəvarihiz-zaman (Hökmdarlıq inciləri və zaman tarixlərinin qiymətli nümunələri)” və dünya tarixi haqqında 1337-ci ildə tamamladığı 9 cildlik “Kənzüd-dürər və cami-ül gurər (İncilər xəzinəsi və seçilmiş (ən qiymətli) nümunələrin toplusu)” əsərlərində türkün iki abidəsindən söhbət açılır: “Ulu Xan Ata Bitigi” və “Oğuznamə”.

Aybəkin verdiyi məlumata görə “Ulu Xan Ata Bitigi” kitabı Əba Müslüm Xorasaninin (VIII əsrdə yaşamış mühüm tarixi şəxsiyyət, siyasi və hərbi xadim) babası Bozorgmehrx bin el-Baxtikanın (Sasanilər dövründə yaşamış məşhur müdrik və dövlət xadimi) kitablarından olmuş və onun tərəfindən türkcədən farscaya tərcümə edilmişdir. Bozorgmehrx bin el-Baxtikan Sasani hökmdarı I Xosrov Ənuşirəvanın vəziri olmuş, 531-579-cu illərdə yaşamışdır. Aybəkin fikrinə görə o bu kitabı tapıb kitabxanasında saxlamışdır (Demir, 2020, s. 81). 826-cı ildə isə Cəbrayıl bin Buxtişu əl-Təbib bu əsəri farscadan ərəbcəyə tərcümə edir.

Əd-Dəvədari yazılarında çox mühüm bir məqama da toxunur: “Bu kitab Türkcədən farscaya çevrildiyində içində bəzi türkcə kəlmələr buraxılmışdır. Mən bu türkcə kəlmələrə heç toxunmadım, eynən türkcə olaraq saxladım” (Demir, 2020, s. 81).

Aybək əd-Dəvədari kitab haqqında məlumat verərkən bu məlumatlar olan əsəri bir neçə nəfərin şahidliyi ilə birlikdə oxuduqlarını yazır : “Bu bilgilər və daha başqa bilgilər onların “Ulu Xan Ata Bitigi” kitabında anlatılmışdır.... Bu kitab moğollar, kipçaklar və əski türklərdə çox dəyərli və kutsal bir kitabdır. Onlar bu kitaba çox dəyər verirlər” (Demir, 2020, s. 76-77). O, türklərin digər müqəddəs bir kitabının olmasından da bəhs edir: “Türklərdə çox önəmli bir kitab da vardır. Bu kitaba türklər çox dəyər verirlər və əldən ələ dolaşıdırırlar. Adı “Oğuznamə”dir. Bu kitabın içində oğuzun günlük yaşamı, ilk kağan oluşu, adını və namını Oğuz olaraq alışı anlatılmışdır”, “Oğuznamə”də bu günə qədər olan hekayələr zikr edilməkdədir. Türklərin alim və zəki olanları soy soylayıb, boy boylama yapa bilənləri bu hekayələri əzbərləyib anadırlar” (Demir, 2020, s. 77). “Dədə Qorqud kitabı”nda da bu qədim türk ədəbi-mədəni ənənəsi özünü qoruyub saxlayır: boy boylanır, soy soylanır. Tofiq Hacıyev qədim dastançılıq ənənəsindən danışarkən qeyd edir ki, manasçılardan fərqli olaraq “Qorqudçu” ozanlar nəslə kəsildiyi üçün onun el arasında söylənməsi də dayanmışdır (Hacıyev, 2012, s.123).

Ümumtürk kontekstində Azərbaycan dili. Ən qədim abidələr ayrı-ayrı soyların yaradıcılıq məhsulu olaraq ümumtürk kökünü birləşdirdiyi kimi, müxtəlif türk dillərinin formalaşma, diferensiaslaşma və özünəməxsus struktur forma xüsusiyyətləri haqqında da elmi məlumatlar, mülahizələr üçün tutarlı əsaslar verir. Bu müstəvidə T.Hacıyevin ümumtürk kontekstindən təqdim edilən Azərbaycan dilinin mövcudluğu, yazı dilinin yaranması haqqında elmi-nəzəri fikirləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Orada iki əsas cəhət nəzərə alınır: 1) Azərbaycan dili abidəsi kimi “Dədə Qorqud kitabı”nın qədimlik faktları; 2) Azərbaycan dilinin qədimliyinə əsas verən bir sıra elmi-nəzəri dəlillər. “Dədə Qorqud kitabı” istisna olmaqla XIII əsrə qədər Azərbaycan dilli yazılı abidə müasir dövrə gəlib çatmamışdır. Bu abidənin köçürüldüyü nüsxənin yazıya alınma tarixi isə kitabın sonunda “Təmmət” bölməsində verilən XI əsr də bütün tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı qarşılanmasa da, T.Hacıyev “Dədə Qorqud Kitabı”nı Azərbaycan dilinin ilk yazılı abidəsi hesab edir və ədəbi dilin yazılı mərhələsini VII əsrdən götürür (Hacıyev, 2012, s. 90-92). O, öz fikirlərini abidənin linqvoteknoloji təhlilinə əsaslanaraq təqdim edir. İkinci qrup elmi müddəaları, əsas fikir və mülahizələri isə tezislər şəklində ümumiləşdirir:

1. Yazılı ədəbi dilin yaranmasının ümumi mədəni səviyyəsi intellektual yetkinliklə bağlı olan yazı və əlifbanın mövcudluğudur. Eramızın V əsridə Alban dövləti və onun 52 hərfdən ibarət əlifbası olmuşdur. Bu əlifba Alban dövlətinin tərkibindəki etnos və xalqların səs sistemini ifadə etmişdir

(Hacıyev, 2012, s. 41). Eyni zamanda Azərbaycanın müxtəlif yerlərində Qobustanda, Naxçıvanda, Qazaxda, Kəlbəcər, Laçın ərazisində arxeoloji araşdırmalar zamanı tapılan maddi-mədəniyyət əşyaları üzərində, Alban məbədlərində qədim türk (runik) əlifbasının hərflərinə və yazılara rast gəlinir. Aşkar olunan yazılar bir daha ən qədim zamanlardan bu ərazidə yaşayan türk etnoslarının erkən orta əsrlərdə də qədim əlifbadan istifadə etməsi fikrini söyləməyə imkan verir.

2. Farsdilli azərbaycanlı şairlərin yaradıcılığında milli təfəkkür və deyim tərzini özünü göstərir. T. Hacıyev yazır: “Bunu demək kifayətdir ki, həmin əsrlərdə farsca yazan türk şairlərindən ən istedadlıları və çoxluq təşkil edənləri azərbaycanlılar idi: Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qivami Mütərrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi”. “Fars şairlərinin əsərlərindəki türklizmlər Xaqani və Nizaminin dilindəkilərlə tipoloji səsleşmədir” və XII əsrdən sonrakı mərhələyə aiddir (Hacıyev, 2012, s. 99).

3. Türk şeirinin ən qədim və başlanğıc poetik qəlibi alliterasiya, şeir vəznini isə heca hesab olunur. Qədim türk poeziyasında alliterasiya aparıcı poetik-ritmik vasitə kimi çıxış etsə də, XI-XIII əsrlər üçün alliterativ modelli türk şeiri arxaik xarakter daşıyır. “Dədə Qorqud kitabı”nda bu ilkin modelin, alliterativ poetik-ritmik quruluşun izləri daha qabarıq müşahidə olunur, heca ölçüləri isə standart və sabit deyil. Abidədə nəsr və nəzm parçalarının bir-birini əvəz etməsi, növbələşməsi yeni poetik formaya keçidin səciyyəvi xüsusiyyəti kimi görünür. XI əsr monumental ədəbi abidəsi sayılan M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk əsərində”ndə toplanmış poetik nümunələrdə isə artıq heca vəzninin formalaşmış sistemi müşahidə olunur. Bu şeirlərdə, demək olar ki, ölçü və ritm daha sabit xarakter daşıyır, heca vəznini aparıcı forma, poetik sistem kimi özünü göstərir.

4. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində “Kitabın nəzminə səbəb haqqında” hissədə Şirvanşah Axsitanın sifarişi və Nizaminin bu sifarişə münasibəti maraqlıdır: Şirvanşah Axsitanın məktubu, mövzunu fars dilində qələmə alma sifarişi və türk dilinə təhqiramiz münasibəti şairi qəzəbləndirir. Nizami məhz doğma dilinin poetik imkanlarına bələd olduğu üçün öz qəzəbini gizlətmir.

5. XIII əsrə aid olan yazılı abidələrin mükəmməlliyi, eyni zamanda, bu dövrdən ədəbi dildə üslubi şəxələnmənin izlərinin görünməsi (Hacıyev, 1976, s. 47).

6. X-XI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu geniş vüsət qazanır. Tarixi fakt olaraq “Dədə Qorqud kitabı” kimi yazıya alınmış mükəmməl şifahi ədəbiyyat nümunəsi vardır. VII-XII əsrlər Azərbaycan xalq dilinin və onun yazılı fəaliyyətinin varlığı azərbaycandilli materialın özü ilə, xalq ağzından bu günə qədər gəlib çatan bayatılar və s. ilə təsdiqlənir (Hacıyev, 1976, s. 47; (Hacıyev, 2012, s. 101-102).

Nəticə

Türk xalqlarının ortaq kökdən gələn tarixi, mədəniyyəti, etno-kulturoloji xüsusiyyətləri, təfəkkür və düşüncə tərzini dilin konseptual sferasında toplanır və ümumtürk ədəbi abidələrində əks olunur. Kompleks araşdırmalar müxtəlif türk dillərinin diferensiallaşması və inkişafı tarixinin tədqiqinə də işıq salır, elmi qənaətlərin dəqiqliyini təmin edir.

Tarixi, lingvistik faktların, eləcə də elmi məlumatların, mülahizələrin ardıcıl şəkildə təhlili və sistemləşdirilməsi aşağıdakı nəticələri ümumiləşdirməyə imkan verir: 1. Tarixi mənbələrdə haqqında söhbət açılan, 580-ci ildən öncə ilk türk insanının yaranışından bəhs edən “Ulu Xan Ata Bitigi” yazılır; 2. “Oğuznamə” adlı müqəddəs hesab edilən və qədim bir kitab da əldən-ələ gəzir; 3. Orada oğuznamələr silsiləsinə daxil olan “Dədə Qorqud kitabı”nın motivləri əks olunur; 4. “Dədə Qorqud kitabı”nın dili də qədimlik faktları ilə bağlı zəngin material verir.

Beləliklə, ədəbi nümunələrin hərtərəfli təhlili, mənbələrdən alınan məlumatlar, T.Hacıyev tərəfindən “Dədə Dorqud kitabı”nın bütün dil yarusları üzrə tədqiqi və digər abidələrlə vəhdətdə aparılan elmi araşdırmalar ədəbi nümunənin ilk variantının təxminən o zamanlardan, 6-8-ci əsrlərdən qədim mənbə əsasında formalaşması, yazıya alınması məsələsinə daha geniş spekterdən baxmağı tələb edir. Bu da Azərbaycan dilinin yazılı mərhələsinin başlanğıcının həmin dövrlə əlaqələndirilməsinə ciddi elmi əsas verir.

Türk etnik-mədəni və dil yaddaşı, onun qədim qatları, keçdiyi inkişaf yolu T.Hacıyevin əsərlərində özünəməxsus yaradıcılıq üslubu ilə daha əhatəli və geniş diapazonda əks olunur. Bu üslub tarixilik, dəqiqlik, detallılıq, müqayisəlilik, sistemlilik kimi əsas xüsusiyyətləri ilə seçilir. Onun zəngin elmi irsi ümumtürk kontekstində tarix, dil və etno-mədəniyyətlə bağlı mötəbər qaynaqlara, etibarlı dəlil və faktlara əsaslanır, hətta ilk baxışda kiçik görünən məlumatlar belə bu tədqiqatlarda diqqətdən kənarda qalmır. Sistemli təhlillər, elmi-məntiqi ümumiləşdirmələri ilə formalaşan bu irs türkologiyanın və dilçiliyin dolğun elmi mənbəyi, dəyərli elmi hadisəsidir.

Ədəbiyyat

1. Bülent Bayram. (2009). *Tatar-Bulgar Meselesi Temelinde Bir Destan: Şan Kızı* // Karadeniz Araştırmaları. Cilt 6, Sayı 21. s. 75–94.
2. Deniz Karakurt. (2011). *Türk Söylence Sözlüğü*. – Türkiyə.
3. Hacıyev, T. (1976). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Bakı: ADU, 156 s.
4. Hacıyev, T. (2012). – *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. I hissə. Bakı: Elm, 476 s.
5. Hacıyev, T. (2014). *“Dədə Qorqud kitabı” tariximizin ilk yazılı dərsliyi*. Bakı: Elm və Təhsil, 344 s.
6. Hacıyev, T. İ. (2005). *Mikayıl Bəştunun “Şan qızı dastanı” və poetikası*. – Bakı: Təhsil, 312 s.
7. Hacıyev, T. (1992). Budaqova, Z. *Azərbaycan dili*. Bakı: Elm, 200 s.
8. Hacıyev, T. (1982). Vəliyev, K. *Azərbaycan dili tarixi*. Bakı: Maarif, 188 s.
9. Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it türk*. 4 cildə. I cild. Bakı: Ozan, 511 s.
10. Kaşğari, M. (2006). *Divanü lüğət-it türk*. 4 cildə. III cild. Bakı: Ozan, 751 s.
11. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. (1992). Bakı, 128 s.
12. Mamedova, L.V. (2010). *Süjetoobrazuyuşşaya tema lyubvi v “Skazanii o doçeri Şana”* // Vestnik Tyürkskoqo Mira. Maxaçkala, № 1(2). s. 32–38.
13. Demir Necati. (2020). *Türklərin ən qədim dastanı: Ulu Han Ata Bitigi*. İstanbul, 150 s.
14. Gəncəvi Nizami. (1981). *Leyli və Məcnun* / filoloji tərcümə M. Əlizadəninidir. Bakı, Elm.
15. Sadıqova, S. (2025). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XVII əsrə qədər): dərs vəsaiti*. Bakı: BDU, 324 s.
16. Sadıqova, S. (2021). *Türk tarixi, düşüncəsi və dilinin qədim izləri M. Bəştunun “Şan qızı dastanı”nda (akademik T. İ. Hacıyevin anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunur)* // Dilçilik araşdırmaları. № 2 (sentyabr–dekabr). – s. 63–68.
17. Gülensoy Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü: Etimolojik Sözlük Denemesi*. II cild (O–Z). – Ankara.

Daxil oldu: 03.04.2026

Qəbul edildi: 11.06.2026